

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.4.11>

**ZNISZCZENIE/ZAMKNIĘCIE ŚWIĄTYŃ PRZEZ WŁADZE RADZIECKIE
W ZACHODNICH REGIONACH UKRAIŃSKIEJ SRR NA PRZEŁOMIE LAT 1970-1980:
SKALA, REAKCJA WIERNYCH**

Roman Puida

*kandydat nauk historycznych, docent,
dyrektor Biblioteki Naukowo-Technicznej*

Iwano-Frankowskiego Narodowego Uniwersytetu Technicznego Ropy i Gazu (Iwano-Frankiwsk, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0003-0438-9415

e-mail: pyida@ukr.net

Oleg Muravsky

*kandydat nauk historycznych, starszy pracownik naukowy,
sekretarz naukowy*

*Institutu Ukrainioznawstwa imienia Iwana Krypiakiewicza
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Lwów, Ukraina),*

młodszy pracownik naukowy Laboratorium Naukowo-Badawczego (badać wojskowo-historycznych)

Centrum Naukowego Wojsk Lądowych

Narodowej Akademii Wojsk Lądowych imienia Hetmana Piotra Sahajdacznego (Lwów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-2776-5156

Adnotacja. W okresie rozwiniętego socjalizmu państwowo-partyjne władze radzieckie dążyły do propagowania ateizmu i walki z religijnością ludności. W tym kontekście regiony zachodnioukraińskie odgrywały szczególną rolę, ponieważ znaczna liczba obiektów sakralnych koncentrowała się na terytorium, a religijność ludności była znacznie wyższa niż oficjalne wskaźniki ogólnorepublikańskie. W artykule omówiono skalę niszczenia świątyń w regionie zachodnioukraińskim w kontekście polityki ateizacji miejscowej ludności przez władze państwowo-partyjne. Określono liczbę obiektów sakralnych, które uległy zniszczeniu lub zostały zamknięte, przerobiono na budynki gospodarcze, rozważono metody walki wiernych o wznowienie ich działalności w drugiej połowie 1960-pierwszej połowie 1980.

Słowa kluczowe: zachodnie regiony Ukraińskiej SRR, budowla sakralna, zniszczenie, wierni.

**DESTRUCTION/CLOSURE OF TEMPLES BY SOVIET AUTHORITY
IN THE WESTERN REGIONS OF THE USSR AT THE BREAK OF THE 1970S–1980S:
SCALE, REACH OF THE BELIEVERS**

Roman Puida

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Director of the Scientific and Technical Library*

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-0438-9415

e-mail: pyida@ukr.net

Oleg Muravsky

*Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher,
Scientific Secretary*

*Institute of Ukrainian Studies Ivan Krypyakevych
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine),*

Junior Researcher at the Research Laboratory (Military-historical Research)

Scientific Center of the Land Forces of Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy (Lviv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-2776-5156

Abstract. During the period of advanced socialism, the state and party bodies of the Soviet government made considerable efforts to propagate atheism and to combat the religiosity of the population. In this context, the Western Ukrainian regions played a special role, as a significant number of religious buildings were concentrated in the region, and the religiosity of the population was much higher than the official national indicators. The article considers the scale of destruction of churches in the Western Ukrainian region in the context of the policy of atheism of the local population by state and party authorities. The number of religious buildings that were destroyed or closed, repurposed into outbuildings

was determined, and the methods of the believers' struggle for the resumption of their activities in the second half of the 1960s and the first half of the 1980s were considered.

Key words: western regions, USSR, cult building, destruction, believers.

РУЙНУВАННЯ/ЗАКРИТТЯ ХРАМІВ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР НА ЗЛАМІ 1970-Х–1980-Х РР.: МАСШТАБИ, РЕАКЦІЯ ВІРУЮЧИХ

Роман Пуйда

*кандидат історичних наук, доцент,
директор науково-технічної бібліотеки*

*Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
(Івано-Франківськ, Україна)*

ORCID ID: 0000-0003-0438-9415

e-mail: pyida@ukr.net

Олег Муравський

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
вчений секретар*

*Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України (Львів, Україна),*

молодший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень)

Наукового центру сухопутних військ

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-2776-5156

Анотація. У період розвинутого соціалізму значні зусилля державно-партійні органи радянської влади доклали до пропаганди атеїзму та боротьби із релігійністю населення. У цьому контексті західноукраїнські області відігравали особливу роль, адже у краї зосереджувалася значна кількість культових споруд, а релігійність населення була значно вищою за офіційні загальнореспубліканські показники. У статті розглянуто масштаби руйнування храмів у західноукраїнському регіоні у контексті політики атеїзації місцевого населення державно-партійними органами влади. Визначено кількість культових споруд, які зазнали руйнувань або ж були закриті, перепрофільовані на господарські будівлі, розглянуто методи боротьби віруючих за відновлення їхньої діяльності у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.

Ключові слова: західні області, УРСР, культова споруда, руйнування, віруючі.

У 60-х–80-х рр. ХХ ст. в УРСР прокотилася хвиля антирелігійної кампанії державно-партійних органів влади, яка спрямовувалася на боротьбу з релігійністю населення та пропаганду атеїстичного світогляду у світлі марксистсько-ленінських догм. Тільки у другому півріччі 1961 р. у республіці було закрито понад 850 храмів. Загалом же упродовж 1960–1965 рр. було зруйновано/закрито 4165 культових споруд (48% від їх кількості на початку 1960 р.). У цей же період в окремих областях південно-східного регіону було знято з реєстрації до 90% загальної кількості релігійних громад – у Запорізькій області із 108 церков залишилися діючими 9, на Дніпропетровщині – 26, у Криму – 14. Натомість у західноукраїнських областях, де партійновники відчували значний опір віруючих, ситуація було дещо іншою. Для прикладу, на Тернопільщині було закрито лише 36% храмів, на Закарпатті – 17% (Саган, 2001: 85). Окреслена тенденція змушує детальніше поглянути на масштаби руйнування/закриття храмів у західноукраїнських областях у контексті державно-церковних відносин в УРСР у другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр.

Державно-церковні відносини в УРСР уже не перший рік перебувають у полі зору українських істориків, релігієзнавців, філософів, політологів, які упродовж останніх тридцяти років розкрили окремі аспекти проблеми. Узагальнюючі наукові студії учених відображають загальну картину політики Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) у релігійній сфері, що зокрема помітно у дослідженнях О. Бажана, Ю. Данилюка (Бажан, Данилюк, 2000), П. Бондарчука (Бондарчук, 2012), В. Войналовича (Войналович, 2005), В. Марчука (Марчук, 2004), В. Пашенка (Пашенко, 2002) та ін., проте у них не досить уваги приділено проблемі нищення культових споруд в УРСР загалом та західноукраїнських зокрема.

Мета статті – розглянути масштаби нищення культових споруд у західноукраїнських областях у другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр.

Проблемі «освоєння» культових споруд державно-партійні органи влади республіки приділяли особливу увагу, оскільки вважали храми центром, навколо якого об'єднувалася релігійна громада. Уповноважені Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, Комітети сприяння виконанню законодавства про релігійні культу, партійний та комсомольський актив упродовж досліджуваного періоду на постійній основі порушували питання про закриття/перепрофілювання культових будівель, що, однак, викликало чималий

опір віруючих, особливо у сільських місцевостях. Так, для прикладу, на початку 1966 р. до облвиконкому Івано-Франківської обласної ради звернулося 22 делегації, які вимагали відкрити закриті культові споруди (ДАІФО, ф. Р-338, оп. 2, спр. 95, арк. 163).

Функціонери Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у середині 1970-х рр. відзначали, що чимало храмів республіки «не використовуються для господарських потреб». Чиновники наголошували на необхідності демонтажу недіючих греко-католицьких культових споруд, яких у Львівській області нараховувалося бл. 200, Тернопільській – 145, Івано-Франківській – понад 150, Закарпатській – 24. «У більшості із них збережено культове майно, уніатська релігійна література, а ключі від будівель знаходяться у віруючих, – зауважували комуністи. – Користуючись безконтрольністю, віруючі-уніати самовільно проводять благоустрій і ремонт цих будівель» (наприклад, с. Надріччя, Плихів Бережанського району Тернопільської області; с. Мишана Городоцького району Львівської області) (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 39, арк. 88).

Нерідко «неосвоєні» владою церковні будівлі використовувалися віруючими для проведення релігійних обрядів. Так, для прикладу у 1979 р. в Івано-Франківській області залишалися неосвоєними бл. 200 культових споруд, у 22 із яких віруючі проводили «незаконні колективні моління» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 240). Водночас греко-католики самовільно ремонтували закриті культові споруди. Зокрема, у с. Перегінську Рожнятівського району миряни самовільно перекрили дах та відремонтували храм завдяки найнятим робочим із Калушського району. Був відремонтований також храм у недіючій церкві у с. Копанки Калушського району, с. Дрогомчани Івано-Франківського району. У с. Помоняти Рогатинського району віруючі покрасили закриту культу споруду у синьо-жовтий колір, що викликало обурення в місцевих чиновників (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 241–242). «В Івано-Франківській області ще не вироблений чіткий підхід у питаннях освоєння культових споруд і припинення діяльності знятих з реєстрації громад РПЦ, – відзначали функціонери Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. – Не координується діяльність всіх зацікавлених у цій справі органів і служб...» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 242).

Зважаючи на активність віруючих, державно-партійні органи влади намагалися якомога швидше «освоїти» культові споруди. Так, Коломийська міська рада звітувала, що станом на 1 січня 1980 р. із 33 знятих з реєстрації культових приміщень освоєно 26, зокрема: с. Отиня – спортивний зал; с. Грабич, Угорники – склад колгоспу ім. Жданова; с. Королівка, Назірна, Кобилець – склад колгоспу ім. Леніна; с. Залуч, Тростянка, Ганів, Кропивище – склад колгоспу «Здобуток Жовтня»; с. Виноград, с. Н. Велесниця – склад колгоспу імені ХХІ з'їзду КПРС; с. Михалків, Богородичин, Годи-Добровітка – склад Коломийського об'єднання роздрібних торгових підприємств; с. Семаківці – склад колгоспу «Перше травня»; с. Ліски, Казанів, Черемхів – склад колгоспу «Зоря комунізму»; с. Ковалівка – склад середньої шкли; с. Підгайчики – склад колгоспу «Прапор комунізму»; с. Шепарівці – музей атеїзму; с. Раківчик – склад колгоспу «Ленінська зірка»; с. Струпків, Баб'янка – склад колгоспу «Жовтнева революція»; с. Товмачик – склад колгоспу «Шляхом Леніна» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 8–9). У Снятинському районі з 24 діючих церков, богослужіння відбуваються у 20, у решті – з дозволу єпархії (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 11).

У лютому 1981 р. віруючі РПЦ села Тарасівка Збаразького району Тернопільської області звернулися до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР з вимогою дозволити їм хоча б раз у рік проводити на Великдень богослужіння у місцевій сільській церкві. Ще в 1980 р. мешканці села розпочали ремонт у церкві, хоча голова виконкому сільської ради О. Шмигельська запропонувала припинити будівельні роботи. Додамо, що релігійна громада не функціонувала із 60-х років ХХ століття, а місцева церква не використовувалась, зважаючи на відсутність священника (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 46).

Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Тернопільській області Г. Боженко повідомляв, що спільно із радянськими органами влади проводиться робота щодо припинення діяльності незареєстрованих релігійних громад РПЦ в області. Однак, незважаючи на вжиті заходи, вагомих результатів у цьому напрямі не було досягнуто. Так, у 1981 р. було заплановано припинити масові моління у дев'яти культових приміщеннях. У першому кварталі була припинена діяльність релігійної громади у селі Гнилиці Підволочиського району і Костилюки Буцацького району. Водночас у другому кварталі 1981 році у жодному із запланованих населених пунктів припинити діяльність релігійних громад не вдалося (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 6, спр. 162, арк. 47).

Планом роботи апарату Уповноваженого ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР щодо припинення діяльності релігійних громад, які не перебували на реєстрації в Івано-Франківській області, на 1981–1985 роки передбачалося:

1. Припинити діяльність незареєстрованих релігійних громад у такі терміни: 1981 рік – село Кунисівці Городенківського району, а також села Верхня і Слобідка Калушського району; 1982 рік – село Марків Богородчанського району, село Топорівці Городенківського району, село Узин Івано-Франківського району; 1983 рік – село Брошнів Рожнятівського району; 1984 рік – села Середній Угринів і Добровляни Калушського району; 1985 рік – село Голинь Калушського району і селище Перегінськ Рожнятівського району, село Кривець Богородчанського району.

2. Освоїти недіючі культові споруди: 1982 рік – село Марків Богородчанського району (музей), село Топорівці і Кунисівці Городенківського району (музей), село Вехня і Слобідка Калушського району (музей, склад відповідно); 1983 рік – село Узин Івано-Франківського району (знести), село Брошнів Рожнятівського району (музей); 1984 рік – село Перегінськ Рожнятівського району (музей); 1985 рік – село Середній Угринів, село Добровляни і село Голинь Калушського району (склад, спортзал і музей відповідно), село Кривець

Богородчанського району (музей). У цей же час планувалося відкрити православні церкви у 12 населених пунктах області (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 6, спр. 162, арк. 93).

У цей період для Івано-Франківського обкому КПУ найскладнішою для Компартії України залишалася ситуація у селі Голинь Коломийського району Івано-Франківської області, де місцеві віруючі цілодобово охороняли захоплену культову споруду. Під час проведення молитовних зібрань віруючі користувалися греко-католицькою агрибутикою, зокрема самвидавом. Для внутрішнього освітлення споруди використовується акумуляторна батарея. Під час богослужіння священнослужитель нерідко вимагав узаконити діяльність цього релігійного об'єднання (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 6, спр. 162, арк. 21).

Водночас у цей же період із Калушського району почали поступати заяви з вимогою відкриття церков. Основна причина такого явища, на думку партчиновників, – послаблення контролю за дотриманням законодавства, недостатня виховна робота з віруючими, безпринципність окремих посадових осіб, а також наявність 17 неосвоєних культових споруд. У районі діяли 7 неофіційних православних громад із 13, які функціонували в області. Уповноважений ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР відзначав, що свою діяльність вони розпочали «в останні роки після захоплення віруючими неосвоєних культових споруд» (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 6, спр. 162, арк. 20).

В інформації ЦК Компартії України «Про хід виконання Постанови ЦК Компартії України «Про освоєння культових споруд, звільнених у результаті зняття з реєстрації релігійних організацій, які розпалися» від 23 грудня 1981 року (з грифом «цілком таємно») повідомлялося, що станом на 1 грудня 1981 р. у Львівській області нараховувалася 961 знята з реєстрації культова споруда. 386 культових споруд використовувалися, а в 1981 році освоєно ще 25. У 120 закритих церквах і костелах обладнані музеї історії релігії та атеїзму, історико-красознавчі музеї з відділами атеїзму, музеї історії колгоспів, етнографії, книгодрукування, а також виставкові концертні зали, будинки трауру, книгосховища, клуби, бібліотеки, інші об'єкти соціально-культурного призначення. 266 приміщень використовувалися під склади колгоспів, промислових підприємств, організацій торгівлі. Із 575 неосвоєних колишніх культових споруд 250 були придатні для освоєння під об'єкти господарського і соціально-культурного призначення. Нагомість 126 перебували в аварійному стані, 199 – знаходилися на кладовищах. Відповідно до планів обласної партійної організації, уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР передбачено щорічно освоювати 60–70 споруд і до кінця п'ятирічки завершити роботу щодо використання всіх придатних приміщень. Паралельно передбачалося ввести роботу щодо переобладнання церков, які знаходилися не на кладовищах, на будинки трауру. Не менш вагоме значення надавалося роботі щодо знесення культових споруд, які перебували в аварійному стані і не підлягали реставрації» (ДАЛО, ф. П-3, оп. 46, спр. 84, арк. 28–29). Додамо, що у 1982 р., згідно з рішенням Івано-Франківського облвиконкому від 23 грудня 1981 р., було заплановано освоїти 90 приміщень і 6 демонтувати. Упродовж 1982 р. було освоєно 50 приміщень і 4 знесено (ДАІФО, ф. Р-338, оп. 1, спр. 48, арк. 28).

Серед заходів Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР «Щодо подальшого покращення роботи щодо впорядкування мережі релігійних організацій, освоєння культових споруд, контролю за дотриманням і застосуванням законодавства про релігійні культури» виокремимо такі:

1. Провести республіканську нараду уповноважених у справах релігій з питань удосконалення роботи щодо контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури» (грудень 1983 р.).

2. Провести звірку даних релігійних організацій, які не перебувають на обліку (грудень 1983 р. – січень 1984 р.).

3. Надати практичну допомогу уповноваженим ради у справах релігій щодо здійснення контролю за перебігом освоєння культових споруд у Волинській, Закарпатській, Тернопільській, Львівській, Київській, Одеській та Чернівецькій областях (1984–1985 рр.).

4. Надати практичну допомогу місцевим радам, на території яких продовжують діяти незареєстровані релігійні громади уніатів (перше півріччя 1984 р.).

5. Виробити практичні рекомендації щодо припинення діяльності домашніх монастирів (1984 р.).

6. Виробити практичні рекомендації щодо контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури (листопад–грудень 1983 р.) (ДАІФО, ф. Р-338, оп. 1, спр. 48, арк. 92–93).

Вивчивши у 1980 р. матеріали щодо дотримання законодавства про релігійні культури у 86 населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської, Хмельницької, Чернівецької областей, в яких діяли зняті з реєстрації православні громади, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР констатувала, що у 80 випадках культове приміщення після зняття з релігійних громад залишалося без змін, а ключ від будівлі – у віруючих. «Православні віруючі мають повну можливість і фактично задовольняють свої релігійні потреби у найближчих церквах, – йдеться у документах. – У закритих культових приміщеннях збираються віруючі, бажаючі зберегти саме «свою» церкву. Часто це колишні уніати, екстремісти з числа колишніх бандформувань, поліцейські...» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 48).

Також Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР констатувала, що на початку 1980-х рр. «збільшилася кількість заяв і скарг щодо питань реєстрації нових католицьких громад, повернення віруючим раніше закритих костелів і уніатських церков, 981 із яких у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і Закарпатській областях дотепер не використовуються» (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 22). Зокрема, у першій половині 1980 р. Рада у справах релігій отримала на 1,3 раза більше листів, ніж за відповідний період 1979 р. Як і раніше, більшість листів надходила із західноукраїнських областей: Львівської – 109 (24%), Тернопільської – 98 (22%), Рівненської – 49 (11%) (ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 228).

Таким чином, на зламі 1970-х–1980-х рр. у західноукраїнських областях склалася доволі напружена ситуація з освоєнням радянською владою культових споруд, зважаючи на опір місцевого населення та поверхневості роботи партчиновників. Усе ж згідно з офіційною статистикою чимало храмів у цей період було перепрофільовано на господарські будівлі, значно менше – повністю або ж частково зруйновано.

Список використаних джерел:

1. Саган О. Основні тенденції розвитку православної церкви післявоєнної України (1945–1988). *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 82–94.
2. Бажан О., Данилюк В. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.
3. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ, 2012. 321 с.
4. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.
5. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ, 2004. 464 с.
6. Пашенко В. Греко-католики в Україні. Від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.
7. ДАІФО, ф. Р-338, оп. 2, спр. 95, 202 арк.
8. ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 39, 156 арк.
9. ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, арк. 282 арк.
10. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 6, спр. 162, 114 арк.
11. ДАІФО, ф. Р-338, оп. 1, спр. 48, 192 арк.

References:

1. Sahan, O. (2001). Osnovni tendentsii rozvytku pravoslavnoi tserkvy pislivoiennoi Ukrainy (1945–1988). *Ukrainske religiiзнавство*, No. 20. S. 82–94 [in Ukrainian].
2. Bazhan, O., Danyljuk, V. (2000). Vyprobuvannja viroju: borotjba za realizaciju prav i svobod virujuchykh v Ukraini v drugij polovyni 1950–1980-kh rr. [The Test of Faith: The Struggle for the Realization of the Rights and Freedoms of Believers in Ukraine in the Second Half of the 1950s and 1980s]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Bondarchuk, P. (2012). Religijna svidomistj virujuchykh URSR (1940–1980-i roky): povsjakdenni projavy, transformaciji [Religious consciousness of believers of the USSR (1940–1980s): everyday manifestations, transformations]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Vojnalovych, V. (2005). Partijno-derzhavna polityka shhodo religiji ta religijnykh instytucij v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politologichnyj dyskurs [Party-State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: Political Science Discourse]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Marchuk, V. (2004). Cerkva, dukhovnistj, nacija. Ukrajinsjka ghreko-katolyckja cerkva v suspiljnomu zhytti Ukrajiny XX st. [Church, spirituality, nation. Ukrainian Greek Catholic Church in the public life of Ukraine in the twentieth century]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
6. Pashhenko, V. (2002). Ghreko-katolyky v Ukraini. Vid 40-kh rr. XX st. do nashykh dnev [Greek Catholics in Ukraine. From the 40's of the twentieth century to this day]. Poltava [in Ukrainian].
7. DAIFO, f. R-338, op. 2, spr. 95, 202 ark.
8. DAIFO, f. R-388, op. 1, spr. 39, 156 ark.
9. DAIFO, f. R-388, op. 1, spr. 44, ark. 282 ark.
10. TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 6, spr. 162, 114 ark.
11. DAIFO, f. R-338, op. 1, spr. 48, 192 ark.